

SZÉLJEGYZETEK A KÁRPÁT-MEDENCE DÉLI RÉSZÉNEK HUN KORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉRŐL¹

Takács Miklós

SIDE NOTES ON THE SETTLEMENT HISTORY OF THE SOUTHERN PARTS OF THE CARPATHIAN BASIN IN THE HUNNIC PERIOD

The present paper deals with the problems of the reconstruction of the settlement pattern of the Hun period (i. e. first half of the 5th c. AD) in the Southern parts of the Carpathian Basin. After the enumeration of the archaeological findings the author comes to the conclusion, that the reconstruction of András Alföldi from 1932 was correct, according to which the Huns were organising only a network of camps, instead of conquering the whole territory. That is the reason why the period of the Huns appears in the settlement archaeology as the last phase of the Sarmatian period, as it was firstly observed by our jubilant Andrea Vaday.

Keywords: Southern parts of the Carpathian Basin, settlement archaeology, first half of the 5th c. AD

A hun kor településrégészeti nézőpontú elemzését egy objektív tényező nehezíti a Kárpát-medence egész területén: a hun uralom rövidegsége. A Kárpát-medence az 5. század eleje, azaz a hunok Kárpát-medencei megjelenése,² és a 454/455-ös nedaoi csata,³ a hun uralom bukása közötti időintervallumban, azaz legfeljebb fél évszázadon át állt hun uralom alatt. A kora középkori településrégészet vonatkozásában egy öt évtizedes idősáv éppen az alsó időhatárán áll annak, hogy elemezhető legyen. A Kárpát-medence déli részén pedig ezt az általános nehézséget még legalább két további tényező is bonyolítja. Egyfelől az, hogy bár az adott terület minden bizonnyal fontos szerepet játszott a hunok Kárpát-medencei berendezkedésében, az innen származó régészeti leletek száma mégis alacsony. Másfelől pedig a hunok germán, illetve valamilyen iráni népcsoportba tartozó alattvalói esetében meglehetősen nehézségekkel jár a valóban hun kori, és a hun uralom megszűnte utáni időkben elföldelt egyének sírmellékleteinek a pontos szétválasztása.⁴ Az elmondottak következtében nem képezheti vita tárgyát az, hogy településrégészeti elemzésemet nem a véglegesség igényével fogalmaztam meg, az sokkal inkább a jelen forrásadottságok alapján kidolgozható következtetések foglalata.

A kutatás egy része számára a címben utalt településtörténet fogalma hun kontextusban önelmentmondásnak tűnhet. A hunok ugyanis – a róluk szóló írott források egyértelmű tanulsága szerint – nagyállattartó nomádok voltak. E ténytet pedig a kora középkor iránt érdeklődő történészek és régészek egy része oly módon igyekszik értelmezni, hogy a hunok egy teljesen kaotikus és szervezetlen életmódot éltek volna. Bár e felfogás jól kimutathatóan toposz-jellegű, és egészen az antikvitásig,

¹ A dolgozat a szerző által összeállított habilitációs irat egyik fejezete. Hálás köszönettel tartozom Masek Zsófiának az alapos lektorálásáért.

² BÓNA 1993b, 4.

³ BÓNA 1993b, 6.

⁴ Számomra az az irányadó, ahogyan Bóna István, számos, sok, egymásnak is ellentmondó próbálkozás után e problémát a hun korról írott utolsó, magyarul és idegen nyelveken is megjelentetett összefoglalásában megoldotta: BÓNA 1984, 265–288; BÓNA 1991; BÓNA 1993a; BÓNA 1993b, 4–6. Továbbá az is, ahogyan e koncepciót kortársai és tanítványai, jelesül Vaday Andrea, Tomka Péter, Szekeres László és Vida Tivadar, az ifjabb kutatónemzedékből pedig Masek Zsófia vitte és fejlesztette tovább.

Ammianus Marcellinusnak a hunokról készített leírásig⁵ vezethető vissza, a hun kutatás egy része még az utóbbi évtizedekben is e nézetrendszeret vallotta.⁶ A különbség akkor érzékelhető a leginkább pontosan, ha a hunokkal személyesen sohasem találkozó Ammianus Marcellinus kitételeit mintegy szembesítjük azon Priszkosz rétor beszámolójával, aki egy keletrómai követség tagjaként nemcsak, hogy a Hun Birodalom központi szállásáig jutott el, hanem magát Attila nagykirályt is volt alkalma személyesen látni.⁷

A hun kori települési kép rekonstrukciója során a Kárpát-medence déli részén is azt kell tapasztalni, hogy eltérő összkép rajzolódik ki az összeomló Római Birodalom határának a két oldalán, a birodalmi és a barbaricum területen. A birodalmi területek településkép-rekonstrukcióját a dolgozatban vizsgált területeken, azaz Pannonia Savia, Pannonia Secunda provinciákban, illetve Pannonia Valeria déli részén az nehezíti, hogy a (nyugat-)római uralom legkésőbbi szakaszába sorolható leletanyag a felsorolt közigazgatási egységekben csak elég szórványosan szokott felbukkanni. Sőt, az 5. század első felére keltezhető leletek egy jelentős hányada olyan, a múzeumok raktárába évtizedek óta bekerült lelet, amelynek lelőköörülményeit nem derítették fel, vagy jegyezték le, így a régészeti kontextus is többé vagy kevésbé bizonytalan kell, hogy maradjon.

Hrvoje Gračanin régészeti adatgyűjtése⁸ az adott területek birodalmi lakosságának a szemszögéből világítja meg a helyzetet. A 4. század végén számos helyen kerültek földbe kincsleletek a mai kontinentális Horvátország, illetve Észak-Bosznia területén. Pontosán utalva arra, hogy háborús események zajlottak az adott területeken, és a különböző hadfelvonulások – részben az írott forrásokban is rögzített módon – végigpusztították a dél-pannóniai városokat. A kincsleletek többsége csak és kizárólag 4. századi bronzpénzekből áll, nemesfém ékszerek, edények vagy pénzek hiányoznak belőlük – az egyik ritka kivételként a vinkovci kincslelet könyvelhető el (1. kép). A kincsleletek ilyen összetétele híven jelzi, hogy a 4–5. század fordulóján élt, dél-pannóniai „kisembereknek” is igencsak volt félnivalójuk. Olyan embereknek, akiknek nem voltak kellő mennyiségű anyagi javai ahhoz, hogy délre, az Adriai-tenger partjaihoz vándoroljanak, hogy ott újrakezadjék életüket. Továbbá, szinte látleletszerű az, hogy Dél-Pannónia egyik leggazdagabb kincse, a több mint hetven ezüstedényt, evőeszközt, konyhai felszerelési tárgyat, illetve néhány ékszert tartalmazó leletegyüttes az antik Cibalaiban, azaz a mai Vinkovciban került napvilágra, a Duga ulica (Hosszú utca) nevű lelőhelyen.⁹ (1. kép) Egy olyan utcában tehát, amelynek nyomvonala a dél-pannóniai, kelet-nyugati irányú főutat követi. Joggal feltételezhető, hogy az elrejtés oka is valamiféleképpen e kommunikációs ütőérrel, sőt talán egy rajta történt átvonulással lehet kapcsolatban. Ki kell emelni, hogy a kincsek elrejtését kiváltó hadfelvonulásoknak, hadjáratoknak csak egy része köthető közvetlenül a hunokhoz vagy szövetségeseikhez. Az sem kétséges azonban, hogy az egyes germán csoportok dél-pannóniai átvonulása sem volt független a hunoktól. Hiszen az egész népmozgást ők indították el azért, hogy az osztrogótokra vereséget mértek a Volgánál, 376-ban.¹⁰

A települéregészeti rekonstrukció kiindulópontja egy, az eseménytörténeti elemzésekben gyakran megfogalmazott következtetés kell, hogy legyen. A történeti elemzések nagy részének a végkövetkeztése szerint a pannóniai tartományokat az 5. század elején a Nyugat-római Birodalom vezetése átadta a hunoknak. Feltehetően nem egyszerre, hanem több, egymást követő lépésben.¹¹ Úgy tűnik azonban a hunok, vagy szövetségeseik, birodalmi területen, csak bizonyos, joggal sejthetően stratégiai jelentő-

⁵ Ammianus 1993. Ammianus Marcellinus értékeléséről lásd Bóna 1991, 25–29.

⁶ Bóna 1991, 25–29.

⁷ Ld. Priszkosz 2015.

⁸ Gračanin 2011, 49–76; Gračanin 2015, 5–14.

⁹ Gračanin 2015, 6. oldal, számozatlan ábra.

¹⁰ Bóna 1993b, 4.

¹¹ Az eseménytörténet áttekintése a hunok szemszögéből: Bóna 1993b, 5.

1. kép: Vinkovci-Duga ulica (Horvátország), 4. sz. végi kincs
 (fotó: Dražen Bota, GRAČANIN 2015, 6, számozatlan ábra nyomán)

ségüként felismert, illetve határ menti településeken rendezkedhettek be. Stratégiai jelentőségűnek ítélték meg a dél-pannóniai térségben pl. Sirmium és Cibalae városát, azaz Mitrovicát és Vinkovcit.

Az előző mondatban megfogalmazott kijelentésnek ellentmond az, hogy Szlavónia (sőt egyes esetekben a Szerémség) esetében a kutatás egy része azzal számol, hogy az adott terület megmaradhatott római uralom alatt az 5. század első felében. E megközelítés azonban túlzott módon optimista, sőt mondhatni elfogult is. A 440-es évek után csak a néhai provincia délnyugati sarka kerülhette el a hun uralmat, esetleg.¹² Nem mond ellent ennek az, hogy a *Notitia Dignitatum* megemlíti mind Pannonia Secunda, mind pedig Savia helytartóját, ez lehetett ugyanis a 420 körüli állapot. A sisciai pénzverde 5. század közepi működése a hun foglalás cáfolatát jelenthetné. Egy 1985-ben megjelent numizmatikai elemzés szerzője, Nikola Šipuš azonban amellett sorakoztatott fel érveket, hogy e pénzverde működése Honorius nyugatrómai császár 423-as halála után megszűnt.¹³ Továbbá, Hrvoje Gračanin, a közelmúltban megjelentetett összefoglalásban is alá nem támasztható feltételezésként kezelte azt, hogy a sisciai pénzverde az 5. század középső harmadában is működött volna.¹⁴ A *Notitiával* ellentétben, a valóban egykorú írott források alapján joggal lehet arra gondolni, hogy Attila 440-es és 441-es, balkáni hadjáratai, és Sirmium elfoglalása egyben a szerémségi és szlavóniai térség egészének a hun uralom alá kerülését is jelentette.¹⁵

Hun kori régészeti leleteket csak alig néhány szerémségi lelőhelyen sikerült lelteni, még akkor is, ha elfogadjuk Kiss Attila azon érveit, amelyekkel a gótnak meghatározott leletanyag egy részét visszakeltezte a 454/455 előtti időkre.¹⁶ E leletek közé tartozik egy cikádafibula, valamint egy ép és négy töredékes fémtükör.¹⁷ Olyan tárgytípusok tehát, amelyet a szakirodalomban többé-kevésbé hun jellegűnek szokás megítélni, de amelyek szép számmal előfordulnak germán kontextusban is. Az ilyen típusú, szerémségi leletek közül egy cikádafibula vált a legismertebbé, ez a Duna parti római határerődben, a Novi Banovci mellett álló Burgenaeban került elő. Ismertségét annak köszönheti, hogy képét Zdenko Vinski több összefoglaló munkájában is közölte.¹⁸ A szerémségi térség további, hun kori leletei, Kiss Attila kronológiai értelmezésében: Nest (Neštin, Szerbia),¹⁹ Rakovac (Rakovac, Szerbia),²⁰ valamint a Zimony (Zemun, Szerbia) határában, a Kapela (azaz Kápolna) nevű lelőhelyen 1956-ban előkerült régiségek.²¹

Ha a felsorolt leletek hun kori értelmezése helyes, a római erődlánc egy-egy tagja valamilyen hídfőállásként működhetett a hun uralmi struktúrában. A felsorolt leletek összességében germán jellege talán arra is utal, hogy a révek, hídfőállások ellenőrzésének a feladatával a hunok germán alattvalóikat bízhatták meg. A Szerémség belsejében – a jelenleg rendelkezésre álló leletanyag alapján – úgy tűnik, csak feltételesen és szórványosan számolhatunk a hunok vagy szövetségeseik megtelepedésével a 441 és 454/455 közötti időkből. Bár az is igaz, hogy egyes, germánnak, sőt egészen konkrétan gótnak meghatározott szerémségi sírok nemcsak a nedaoi csata utáni, hanem akár a 454/455 előtti időkből, tehát a hun uralom korszakából is származhatnak. Végezetül azt is meg kell említeni, hogy Dél-Pannónia két nagyvárosa, Cibalae, illetve Siscia (azaz a jelenkori Vinkovci és Sziszek/Sisak)

¹² Emellett foglalt állást a közelmúltban pl.: GRAČANIN 2011, 73–76; GRAČANIN 2015, 12–13.

¹³ ŠIPUŠ 1985, 84.

¹⁴ Hangsúlyosan utal e forráshely jelentőségére GRAČANIN 2015, 10.

¹⁵ GRAČANIN 2011, 73–76; GRAČANIN 2015, 12–13.

¹⁶ KISS 1979, 335, I. táblázat.

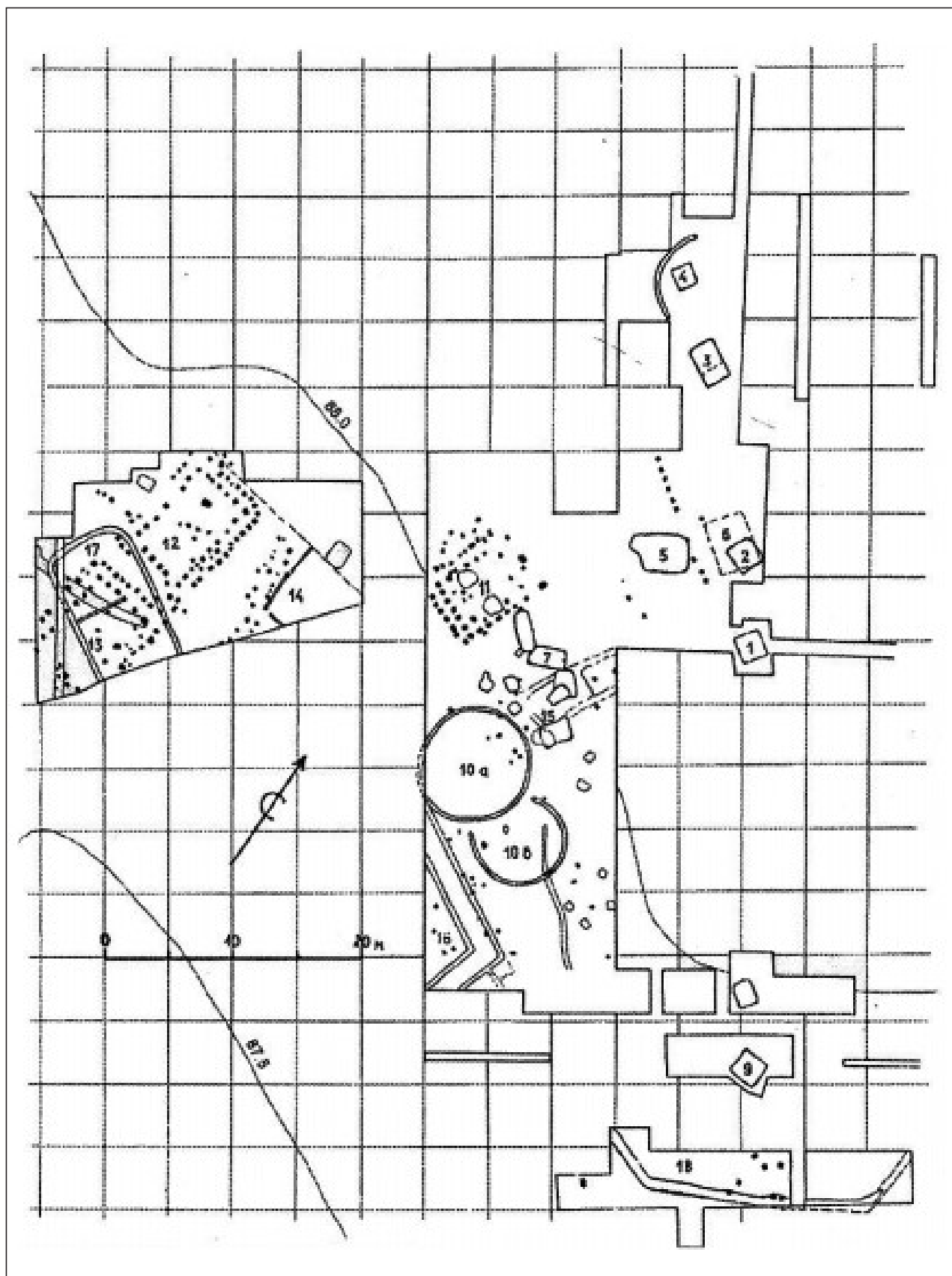
¹⁷ VINSKI 1957, 28–29; DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 81–83; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 28.

¹⁸ Lásd pl. VINSKI 1974, 145, a. ábra.

¹⁹ ALFÖLDI 1932, 61, 87; DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 81; KISS 1979, 337.

²⁰ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 89–90; KISS 1979, 337. Újraaközli az innen származó aláhajtott lábú fibulát: DEMO 2014, 20–21.

²¹ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 105; KISS 1979, 337.

2. kép: Horgos-Hosszúhát (Horgoš-Stub 76, Szerbia), a telepfeltárás összesítő alaprajza
(TRIFUNOVIĆ 1999–2000, 2. alaprajz nyomán)

területén több hun jellegű régiség, így pl. cikádafibulák is napvilágra kerültek.²² Ezek azonban – amint arra Anita Rapan Papeša joggal utalt – nem feltétlenül kell, hogy hunokra utaljanak. Joggal vehető fel, hogy e tárgyak olyan helyi műhelyek termékei, amelyek a hunok számára termeltek ékszereket.²³

További, nehezen feloldható értelmezési problémák fogalmazódhatnak meg egy, a közelmúltban, a Dráva torkolata közelében fekvő Mursa (ma: Eszék/Osijek, Horvátország) határában feltárt kerek verem leletanyaga alapján (3. kép 4).²⁴ A veremben ugyanis három emberi vázat sikerült kibontani, sőt két kibontott váznak torzított volt a koponyája (3. kép 3).²⁵ A koponyák elemzésére alakult kutatócsoport 2019-ben közzé tett elemzése pedig e vázak archeogenetikai vizsgálatát – némi óvatossággal – oly módon értelmezte,²⁶ hogy az adott helyszínen tizenéves fiúk közül kettő, a genetikai markereivel Kelet-, illetve Közép-Ázsia felé mutató két egyén hun lenne. Eredményeik iránt a horvát közeg nagy érdeklődése volt tapasztalható, különösen az eredményeket nemcsak lefordító, hanem jelentős mértékben leegyszerűsítő napi sajtóban. Így is ki kell emelni azonban, hogy a koponyatorzítás a Kárpát-medencében nemcsak a hun korban, hanem az azt követő germán királyságok idején is kimutatható. Érdeemes emlékeztetni a földrajzi szempontból is legközelebbi párhuzamra, a Vinkovciban lelt torzított koponyára. E leletet a kutatás hun kor utáni, germán kontextusban értelmezte;²⁷ azon felismerés jegyében, hogy a koponyatorzítást tévedés lenne egyetlen etnikum, jelesül a hunok meghatározására alkalmas tényezőnek tekinteni.²⁸ A koponyatorzítás méltán barbárnak tekinthető szokását ugyanis a Hun Birodalom alattvalóivá tett, „szövetséges” népek fegyverforgató elitje is átvette,²⁹ a gepidák bizonyosan. Összegezve az elmondottakat: még akkor is, ha Eszéken ténylegesen sikerült is meglegelni az első, valóban hunként meghatározható egyének földi maradványait, akkor is még számos további kérdés, így első sorban a kronológia további elemzésére lesz szükség annak a kijelentéséhez, az adott helyszínen ténylegesen, egy a hun uralom idejéből származó áldozati gödröt sikerült volna feltárni.

Átlépve a Dráva vonalát, Dél-Baranyából több fontos lelet is felhasználható az 5. századi településkép rekonstrukciójához. A Dunán, tehát az egykori birodalmi limesen átvezető révet ellenőrző funkciója miatt bírhatott fontossággal a dél-baranyai Kiskőszeg (horv.: Batina), illetve Vörösmart (horv.: Zmajevac) határában, álló, Ad Militare, illetve Ad Novas nevű erődítmény. Kiskőszeg közigazgatási területről egy pár korai lemezes fibula került napvilágra.³⁰ Keltezése valamivel szélesebb időhatárokat ölel fel, mint a hun kor, így településrégészeti elemzése nem tűnik tanácsosnak. Tovább lépve, a vörösmarti Várhegyen álló, római határerőd melletti temetőben, az 5. században egy olyan valakit földeltek el, aki egy, a hunok és szövetségeik katonai elitjében használatos, ékkőberakásos karddal is rendelkezett (3. kép 1).³¹ E lelet hitelesítése érdekében az adott lelőhelyen a közelmúltban ásatás indult, amelynek során egy késő római temető részletét sikerült feltárni. E temető leletei alapján számos új adalékkal sikerült gazdagítani az összképet a Ripa Pannonica adott szakaszának a 4. századi, sőt talán részben 5. század eleji lakosságáról. A római provinciális lakosság tárgykultúrájának, illetve

²² RAPAN PAPEŠA 2012, 424. old. 49. ábra.

²³ RAPAN PAPEŠA 2012, 423–424.

²⁴ FERNANDES–SIRAK et al. 2019, 1–19.

²⁵ <https://www.facebook.com/101773129926381/photos/a.2119047298198944/2119047754865565/?type=3&theater> [2021. 11. 04.]

²⁶ FERNANDES–SIRAK et al. 2019, 8–15.

²⁷ GRAČANIN 2011, 38. oldal, 28. jegyzet, a régebbi szakirodalom részletes felsorolásával.

²⁸ WERNER 1956, 5–18, 96–113. Szinte akarata ellenére bizonyította ezt PÁRDU CZ 1963, 9–32, Adattár, benne számos, a hun kornál későbbi lelőhellyel.

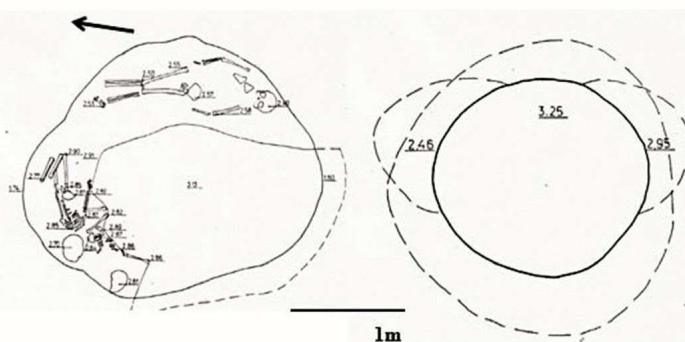
²⁹ Egy új összefoglalás az adott problematikáról: MOLNÁR et al. 2014, 355–362, és különösen 355–356.

³⁰ DARNAY 1907, 191, valamint 187, számozatlan ábra. A századfordulón múzeumba került leletek számba vétele, a rájuk vonatkozó szakirodalommal: DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 67. Új értékelése: GRAČANIN 2011, 58. oldal, 57. jegyzet.

³¹ A kardból az ékkőberakásos függesztőfül került a zágrábi Régészeti Múzeumba (Arheološki Muzej, Zagreb). Revíziós közlése: DEMO 2014, 18–19.

1

2

3

4

3. kép: 1: Vörösmart (Zmajevac, Horvátország), kardfüggesztő (fotó: Igor Krajcar, DEMO 2014 nyomán); 2: Szabadka-Verusics (Subotica-Verušić, Szerbia), tároló gödörben feltárt emberi maradványok (DIMOVSKI 2014 nyomán); 3: Eszék-Hermanov vinograd (Osijek, Horvátország), torzított koponya (ATWA, 2020. febr. 17. nyomán); 4: Eszék-Hermanov vinograd (Osijek, Horvátország), kerek gödör emberi maradványokkal (FERNANDES–SIRAK et al. 2019, Fig. 5. B nyomán)

temetkezési szokásainak egyes elemei mellett fontos adalékot jelent az is, hogy Vörösmart területén, talán a Várhegyen még évtizedekkel ezelőtt napvilágra került II. Theodosius egy olyan solidusa is, amelyet egy újabb elemzés szerint 441 és 450 közötti időintervallumban vertek.³²

A dél-dunántúli régió hun kori leletanyagában is megtalálhatók a provinciálistól eltérő, hun és germán jellegű leletek. Az 5. századi, gótnak meghatározott leletek közül, Kiss Attila elemzése szerint 455 előtti időkre keltezendők a Mohács-Jernei úti,³³ vagy a pécs-basahalmi, illetve a Pécs-Móra Ferenc utcai régiségek.³⁴ Egy új, a Szerémségben nem tapasztalt elem is körvonalazódik a Dél-Dunántúl 5. század első felének a régészeti leletanyagában: néhány olyan leletegyüttes, amely etnikai értelemben is a hunokra utal. Az alábbiakban említésre kerülő három lelőhely arra utal, hogy hun csoportok is élhettek az adott pannóniai régióban, mintegy beékelődve a provincia római kori lakosságának a maradékai és különböző germán csoportok közé. (E településképről alább, az alföldi szarmaták elemzésénél szöveg részletesebben.) E három, hunnak meghatározható dél-dunántúli lelőhely közül minden kétségen felül az ún. pécsüszögi, azaz pontos helymegjelöléssel: a Pécs-Nagykozár-Üszögpusztai máglyalelet³⁵ a leghíresebb. Nemcsak gazdagsága, hanem tárgyspektruma miatt is. E leletek jelentették Alföldi András számára az egyik kiindulópontot a hunokhoz köthető régészeti hagyaték meghatározásánál, 1926-ban, illetve 1932-ben.³⁶ Második leletegyüttesként egy további áldozati leletegyüttes említendő a Tolna megyei Bátaszékről.³⁷ Mind a pécsüszögi, mind pedig a bátaszéki máglyalelet olyan, fegyverekből, lószerszámokból, övtartozékokból álló leletegyüttes, amelyet egy előkelőbb hun elhunyt után tartott gyászszertartás során földeltek el, feltételezhetően magától a temetkezéstől topográfiailag elkülönült helyen. A harmadik, szintén nagy biztonsággal a hunokhoz köthető dél-dunántúli lelet egy olyan bronzüst, amely szintén Tolna megyében, Hógyész és Regöly között került elő.³⁸ A bronzüstök eltemetésének a pontos értelmét nehéz megmondani, a kutatók többsége rituális okokat szokott sejtteni.³⁹

A dél-dunántúli, hunokhoz köthető leletek rövid számba vétele után következzen a Nagyalföld déli harmadának a hun kori, tehát a nagyjából 420 és a nedaoi csata, tehát 454/455 közé keltezhető régészeti hagyatéka. Összességében kijelenthető, hogy a Baja – Szeged – Maros vonaltól délre – egyetlen kivétellel – még nem került olyan tárgy, amely gazdagabb hunkori temetkezéssel lenne valamilyen módon összeköthető. Az egyetlen kivétel a régió északi határán, Szeged-Röszke-Nagyszéksóson napvilágra került, méltán világhírű máglyalelet.⁴⁰ Egy olyan páratlan gazdagságú leletegyüttes, amely részben megolvadt nyakperecből, övtartozékokból, fegyverek aranszerelékéből, lószerszám-részletekből, edényekből áll. A hun kort régészeti eszközökkel kutató szakemberek körében ma már nagyjából konszenzus alakult ki arról, hogy a máglyaletek egy-egy gazdagabb hun halála után rendezett gyászszertartás emlékei, amelyet az elhunyt főember sírjától topográfiailag elkülönült helyeken rendeztek.

Más, délebbi lelőhelyeken egyes kései szarmata temetők esetében vethető fel a 4. század végi – 5. század eleji keltezés: lásd pl. Sztarcsova (Starčevo, Szerbia) – Livade vagy a Csúrog (Čurug, Szerbia) – Stari vinogradi nevű lelőhelyen feltárt temetőrészletet,⁴¹ illetve számos, Párducz Mihály által közölt régi lelőhelyet.⁴² Ami a telepleteket illeti: a szarmata korszak legkésőbbi fázisából igenis már előkerült

³² GRAČANIN 2015, 14, számozatlan ábra. A régebbi irodalom összefoglalása: DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 70.

³³ KISS 1979, 337.

³⁴ KISS 1974, 121–123; KISS 1979, 337.

³⁵ ALFÖLDI 1932, 76; BÓNA 1991, 180, 257–258, 276–277; BÓNA 1993d, 16.

³⁶ ALFÖLDI 1932.

³⁷ BÓNA 1993a, 232–233, 249–250; BÓNA 1993c, 14.

³⁸ BÓNA 1991, 141; MASEK 2018, 58–60.

³⁹ TOMKA 1993, 12–13; MASEK 2018, 79–98.

⁴⁰ SZEKERES 1985, 127–132; BÓNA 1991, 230, 245, 284. old. 25, 26. tábla. BÓNA 1993e, 17.

⁴¹ IVANIŠEVIĆ 1999, 99; IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 42; DJORDJEVIĆ–DJORDJEVIĆ 2010; 9. ábra.

⁴² Pl. PÁRDU CZ 1963, 30. old. (Pancsova). Hálás köszönettel tartozom Masek Zsófiának, hogy erre a szakirodalomra felhívta a figyelmemet, amelyet egy sajátos „farkasvakság” jegyében elfelejtettem megemlíteni.

több településrészlet.⁴³ E horizontba tartozik a dél-bánsági Nagykárolyfalva⁴⁴ (Banatski Kalrovac, Szerbia), a Bácskában pedig Csúrog⁴⁵ (Čurug, Szerbia), Zenta⁴⁶ (Senta, Szerbia), Szabadka-Verusics⁴⁷ (Subotica-Verušić, Szerbia), illetve Horgos⁴⁸ (Horgoš, Szerbia) határában kibontott településrészlet (2. kép). E leletek alapján nagy biztonsággal állítható, hogy a dél-pannóniaiaktól igencsak eltérő településtörténeti folyamatok zajlottak a hun foglalás által felbomlott római határ egykori külső, barbaricum oldalán.

A településtörténeti rekonstrukciót ez esetben az segítheti, hogy e vidékekről – azaz a mai Bánság, és talán Bácska területéről – rendelkezünk egy sok ponton talányos, de mindenképp részletes leírással. A fentebb már egyszer megemlített Priszkosz rétor ugyanis részletes leírást készített arról a 448. vagy 449. évi útról, amelynek során egy kelet-római követség Attila hun nagykirály udvarába utazott. A leírásából a kutatás általában arra szokott figyelni, milyen tereppontok állnak rendelkezésre a központi uralkodói szállás pontosabb lokalizálásához.⁴⁹ Mivel pedig a Priszkosz által feljegyzett folyónevek vagy egyáltalán nem, vagy esetleg csak egy kis részben maradtak fenn, a rekonstrukciók elég nagy hányadában preconcepciók érhetők tetten, sőt vágyak és elvárások kivetítésének tekinthetők. Az ilyen, mondhatni a történeti–régészeti rekonstrukciókkal szembeni elvárások által alakított meggyőződések alapján szokás megválaszolni a „nagy kérdést” is, különösen a magyar kutatásban. A kérdés pedig az, vajon a hun nagykirályok központi szállását a Duna–Tisza-közébe vagy a Tiszától keletre elterülő régióba lehet-e lokalizálni.⁵⁰ Magam, Bóna István nyomán,⁵¹ e kérdésben csak azon meglátásnak adnék hangot, hogy a dilemma pusztán Priszkosz alapján nem dönthető el, mert az szinte hit kérdése, hogy a leírásában *Tigászként* szereplő folyónevet hajlandók vagyunk-e a Tiszával azonosítani, vagy nem. A továbblépésének talán az lenne a módja, ha be tudnánk vonni olyan régészeti leletet, amely a földrajzi lokalizálást segíthetné. Alább két közismert és egy alig ismert lelőhely alapján próbálom majd meg a kutatás jelen helyzetét vázolni. Előbb azonban egy olyan további tényre szeretném felhívni a figyelmet, amelyet szintén szem előtt kell tartani a központi szálláshely helyének a meghatározására irányuló vizsgálódások során.

A kutatók általában kevesebb figyelmet fordítanak arra, hogy Priszkosz leírása⁵² alapján elég világos: a hun nagykirályok és családtagjaik szállásait csak más nemzetiségű alattvalók által lakott települések sorának érintésével lehetett megközelíteni. A hunok tehát nem zúzták szét a korábbi, késő szarmata kori települési struktúrát a Bánságban, ahol a kelet-római követség bizonyosan végigutazott. Létrehoztak viszont olyan uralkodói központokat, amelyekben a nagykirály és udvartartása időről időre feltűnt. Ha e leírást településtörténeti–településrégészeti szempontból értékeljük, az alábbi összkép kontúrjai rajzolódnak ki, egyelőre sajnos még igen halványan. A hun nagykirályok, amikor az 5. század elején, legkésőbb kb. 420-ig a Kárpát-medencébe helyezték át központi szállásukat, minden bizonnyal nem törekedtek egy zárt hun települési tömb életre hívására. A Kárpát-medence hun uralom alá hajtása

⁴³ A szarmata kor legkésőbbi horizontjának bánsági leleteit áttekinti: IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 39; DJORDJEVIĆ–DJORDJEVIĆ 2010, 491.

⁴⁴ DIMOVSKI 2014, 5. tábla 9.

⁴⁵ TRIFUNOVIĆ–PAŠIĆ 2003, 10, 11, 15. kép. Köszönettel tartozom Masek Zsófiának, hogy a csúrogi telep keltezésével kapcsolatos kételyeimet eloszlatta.

⁴⁶ SZEKERES 1985, 115–116.

⁴⁷ DIMOVSKI 2014, 25–56.

⁴⁸ JANKOVIĆ 1997, 362, 364, 1–3. kép; TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–174, 175–178, stb; TRIFUNOVIĆ 2006, 151–154.

⁴⁹ Egyetlen példaként Bóna István hun monográfiájára utalnék: BÓNA 1991, 73–79, 200.

⁵⁰ Az ilyen vizsgálatok gyengéit több mint fél évszázad távlatából is, az alábbi mű szemlélteti, mintegy típuspéldaként: CSALLÁNY 1961, 19–31. Bírálata: BÓNA 1971, 268.

⁵¹ Bóna István e tárgyban többször is megfogalmazta nézőpontját. A dolgozat írója számára emlékezetesek maradnak az egyetemi óráin e tárgykörben tett megnyilatkozásai is. A végleges megfogalmazást lásd az alábbi munkában: BÓNA 1991, 25–29.

⁵² Priszkosz 2015.

ugyan minden bizonnyal nagy kegyetlenséggel történt meg. Erről a késő szarmata telepek egyes objektumaiba beledobált emberi maradványok tanúskodnak, a Bácska, illetve a Bánság esetében egy-egy szabadka-verusicsi (Subotica-Verušić, 3. kép 2), illetve nagykárolyfalvi (Banatski Karlovac) lelőhelyen is.⁵³ A hunok azonban így is igyekezhetek kihasználni (értsd: a hódítással járó pusztításaik ellenére fenntartani és tovább működtetni) a korábbi települési struktúrát.⁵⁴ A „továbbéltetett” szarmata települési struktúráján belül hozták létre saját, hun központjaik hálózatát, minden bizonnyal olyan helyeken, amelyeket ilyenek létesítésére különlegesen alkalmasnak találtak. E központok ellátását a leigázott népesség – a Dél-Alföldön minden bizonnyal a szarmaták – biztosították, fenntartásukról pedig egy-egy hun nagyúr udvartartása, illetve a vele együtt vándorló fegyveres kísérete gondoskodott, és – amint ezt szintén Priszkosztól tudjuk – ezen embertömeg egyáltalán nem csupán hunokból állt.

Egy ilyen sajátos hálózatszerű települési kép életre hívását először Alföldi András sejtette meg,⁵⁵ a bírálatok ellenére is nézetem szerint helyesen. Hiszen a valóban hunokhoz köthető leletek-leletegyüttesek, így a fémüstök vagy az áldozati leletek elterjedése már a 20. század első harmadában is azt sugallta, hogy nem zárt települési egységekben, hanem uralmi központok hálózatában érdemes gondolkodni, sőt e meglátást erősítik az utóbbi évek-évtizedek új hun lelőhelyei is. Elegendő itt csak arra utalni, hogy a fémüstök⁵⁶ vagy áldozati leletek lelőhelyei – tehát két olyan leletegyüttes-típus, amelyet nem elsősorban a tárgyak, hanem elföldelésük módja alapján tartunk hunnak – egyáltalán nem a feltételezett központi ordu körüli, közép-, illetve dél-alföldi térségben csoportosulnak. Így a legutóbbi hun leletek – egyetlen kivétellel mind Pannóniából kerültek elő: egy bronzüst Balatonlelle-Rádpusztáról,⁵⁷ valamint egy-egy áldozati lelet Pannonhalmáról,⁵⁸ illetve a Budai hegyvidék területéről.⁵⁹ Egyetlen kivételként az ócsai⁶⁰ bronzüst-darabra lehet utalni, ez is azonban a Duna-Tisza-köze északi harmadában került napvilágra. Alföldi András nevezte el – talán nem a legszerencsésebb módon – kozák módra történő megtelepedésnek e pontszerű és egyben hálózatos megtelepedési rendet.⁶¹ A kutatás – meglátásom szerint – Alföldi „kozákelméletét” oly módon utasította el, hogy annak lényegét nem gondolta át. Talán a szerencsétlenül megválasztott megnevezés is hozzájárulhatott egy ilyen, sommás elutasításhoz.⁶² A hun régészet legutóbbi összefoglalásának szerzője Bóna István pedig, miközben a Kárpát-medencei hun etnikai területek létezésének gondolatát is igyekszik fenntartani, a Nagyalföld elég nagy területein feltételezi az uralkodói székhelyek hálózatából álló hun települési rendet.⁶³

Hogyan értelmezhető az elmondottak fényében a Kárpát-medence déli részének hun kori, azaz az 5. század első felére keltezhető, régészeti leletanyaga? Első tényként azt kell rögzíteni, hogy

⁵³ Ilyen, telepobjektumokban elföldelt emberi maradványok antropológiai anyagát elemezte a Szabadka-Verusics-148. oszlop lelőhelyről: DIMOVSKI 2014, 25–56, és ugyanő közli a nagykárolyfalvi gödröt is: DIMOVSKI 2014, 5. tábla 9. Lásd még DJORDJEVIĆ–DJORDJEVIĆ 2010, utalással további lelőhelyekre (Pádé, Csurog, Pancsova). Összefoglalóan elemezte e kérdést MASEK 2015b. Magam a keltezésben Szekeres László egy olyan érveléséből indultam ki, amely a délvidéki régészet egykori nagy alakja még az 1980-as években fejtett ki, sajnos csak szóban.

⁵⁴ A Bácska és a Bánság vonatkozásában Szekeres László vetette fel elsőként e gondolatot: SZEKERES 1985, 115–116. A szarmata szállásterület egésze vonatkozásában: VADAY 1984, 31–42.

⁵⁵ ALFÖLDI 1932, 35.

⁵⁶ MASEK 2018, 26. kép (a Kárpát-medencei üstleletek térképe).

⁵⁷ MASEK 2015a, 4. kép.

⁵⁸ TOMKA 1986, 423–488.

⁵⁹ A teljes részletességgel még nem elemzett leletegyüttes előzetes ismertetése: SZENTHE et al. 2019, 9–19.

⁶⁰ MASEK 2015a, 1–2.

⁶¹ ALFÖLDI 1932, 35.

⁶² BÓNA 1971, 266.

⁶³ BÓNA 1991; BÓNA 1993a. Igencsak tanulságos településtörténeti szempontból a könyvhöz csatolt, kihajtható térkép b-oldala. Ezen a Bácska, Bánság és a Szerémség területe ugyanis szinte teljesen üres. Kivételt a Duna-Tisza-közén több nagyszéksőségi máglyalelet rajza, a Bánságban, illetve a Szerémségben pedig egy-egy lelet piktogramja képez. Sőt, a bánsági piktogram a Maros északi partján fekvő Magyarcsanádra utal, a Szerémséget reprezentálni hivatott újlaki (Ilok, Horvátország) kard pedig jó eséllyel gepida kori: DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 77.

a superstratumként létesített uralmi központok ismeretében egyáltalán nem tekinthető meglepőnek az, hogy a településtörténet kutatásában az 4. század vége és az 5. század első fele a szarmatakor meghosszabbított végső fázisaként tűnik fel. E kötetben különösen fontos kiemelni azt, hogy e tény a szarmata szállásterület egésze vonatkozásában Vaday Andrea látta át elsőnek, egy olyan cikkében, amely – címével ellentétben – nem csak a cserépbográcsokról szól.⁶⁴

A Kárpát-medence déli részén jelenleg csak egy ásatási helyszín értelmezése során vehető fel a más jellegű lelőhely gondolata, igaz igencsak a munkahipotézis szintjén. Đorđe Janković, majd Stanko Trifunović vezetésével, és a szabadkai múzeum régészeinek a gyakorlati részvételével folyt Horgos (Horgoš) határának az északi részén, a Hosszúháton – egy olyan lelőhelyen, amely a szerb nyelvű közleményekben egy műnéven: Stub 76 (76-os villanypózna) formában szokott szerepelni (2. kép). Egy, talán a kései szarmata korra keltezett teleprészletet sikerült itt kibontani az 1988-tól folyó ásatások során, ahol „átlagobjektumok” mellett egy több osztatú, talán többemeletesként(!) értelmezhető, illetve egy nagy felületű, kerek alaprajzú épület alapjait is feltárták. Egy olyan telepen, amelyet a feltárók szerint paliszád is körbevett.⁶⁵ A feltárásról Đ. Janković, majd S. Trifunović többször is írt,⁶⁶ a munkák többségében – azaz az éves jelentések szintjét meghaladni kívánt elemzésekben⁶⁷ – sajnos nem a feltárt objektumok és leletek objektív ismertetésének a szándékával. Az értelmezés igényével Đ. Janković írt elsőként a hosszúhátú feltárásról, egy sajnos szűkös érvrendszerre támaszkodó, és túlinterepreált elemzést, amely az olvasó által a legcsekélyebb mértékben sem ellenőrizhető adatsort tartalmaz. E mű célzata nyilvánvaló: annak alátámasztása, hogy a trianoni magyar határtól pár száz méterre már a népvándorlás kor elején is egy erődített szláv falu állt. Ezen interpretáció kidolgozása során Đ. Jankovićot nem zavarta az, hogy magát a települést a korai középkoron belül nem sikerült pontosabban kelteznie, tehát végső soron a jelen pillanatban még meghatározhatatlan, mely részei tartoznak a hun korba, melyek pedig az Avar Kaganátus idejére.

Tehát tisztázatlan a belső periodizáció, az egyes épületek kronológiai sorrendje, illetve időrendi összetartozása is. Sőt, azt is teljesen világosan ki kell jelenteni, hogy a korai népvándorlás kori horizont időrendjét vajdasági szinten bemutatni igyekvő, Stanko Trifunović által összeállított táblázat egészen egyszerűen használhatatlan, mert az egyes településtörténeti kutatások időrendi besorolását a postabélyeg nagyságú ábrák alapján nem lehet elemezni, ellenőrizni. Ezzel szemben, az összefoglaló munkák többségéből hiányzik a legcsekélyebb utalás arra, hogy a kidolgozott kronológiai váz mennyire bizonytalan. Így a kronológiai probléma csak Stanko Trifunovićnál tűnik fel egy, a közelmúltban megjelent éves jelentésében.⁶⁸ (Korábbi összefoglalásában ugyanis arról írt, hogy lelőhely kora középkori részének három horizontja van, sőt ezekhez egyes objektumokat is társított.⁶⁹) Csak a jövőben, amikor e lelőhely közlése európai sztenderdek szerint megtörténik, lehet majd állást foglalni arról, az egyes feltárt épületek pontosan hová lennének keltezhetőek. A pontosabb időrend kidolgozásáig e horgosi lelőhelyet csak egy

⁶⁴ VADAY 1984.

⁶⁵ JANKOVIĆ 1997, 362, 364, old., 1–3. kép.

⁶⁶ Az összefoglalás szándékával: JANKOVIĆ 1997, 362, 364, 1–3. kép. TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–174, 175–178, stb. TRIFUNOVIĆ 2006, 151–154.

⁶⁷ JANKOVIĆ 1997, 362, 364.

⁶⁸ TRIFUNOVIĆ 2006, 154. Érdemes szó szerint is idézni sorait: „Továbbra is nyitva marad e lelőhely pontos keltezésének a kérdése, tekintettel arra, hogy e lelőhely az első ilyen, amely nálunk elemzésre került, és hogy a környező területeken nincs megbízható párhuzama. Mivel a feltárások jelen fázisa befejeződött, a párhuzamok hiánya miatt egyre nyilvánvalóbb a pontos keltezés C14 módszerrel történő kidolgozásának a szükségessége, annak ellenére, hogy a lelőhely mindenképp a korai középkorba tartozik.” Szerb eredetiben: „И даље остаје отворено питање прецизног датовања овог налазишта с обзиром да је прво такве врсте које се истражује код нас и да на околним просторима нема поузданих аналогија. Пошто је ова фаза ископавања завршена, због недостатка аналогија све је очигледнија неопходност прецизног датовања методом C14, иако локалитет свакако припада раном средњем веку.”

⁶⁹ TRIFUNOVIĆ 1997a, 173–175.

olyan potenciális lehetőségként szabad számon tartani, ahol majd talán egyszer felvethető lesz annak a gondolata: e lelőhely esetében egy, a késő szarmata kori „átlagfalunál” jelentősebb településsel lehet dolgunk. Miközben – talán erről sem érdemes megfeledkezni –, a horgos-hosszúhátú lelőhely alig néhány kilométerre található, igaz a jelenlegi határ túloldalán elterülő Szeged-Röszke-Nagyszéksóstól, ahol a Kárpát-medence legnagyobb hun máglyalelete került elő.⁷⁰

A kutatás jelen állásában a Kárpát-medence déli részéről csak két olyan leletegyüttes ismert, amely – joggal feltételezhetően – összeköthető a központi fejedelmi szálláshely lokalizálásának a problematikájával: a szeged-nagyszéksósi valóban uralkodói gazdagságú máglyalelet,⁷¹ valamint a hódmezővásárhely-szikáncsi, 1439 aranysolidusból álló éremlelet.⁷² A Priszkosz rétor által leírt, központi nagykirályi szálláshely lokalizálása körüli bizonytalanságok és viták ismeretében aligha csodálkozhatunk azon, hogy a szakemberek egy része a nagyszéksósi, egy másik pedig a szikáncsi leletegyüttest tekinti irányadónak e helyszín meghatározásához. A dilemmát – joggal sejthetően – egy újabb, fejedelmi gazdagságú lelet, vagy magának a nagykirályi szállás helyének a megtalálása oldhatja fel. Ez utóbbi nézetünk szerint nem tekinthető reménytelen feladatnak, különösen, ha azt Attila nagykirály sírja utáni kutakodással hasonlítjuk össze. Maga Priszkosz ugyanis nemcsak nagyméretű fapalotáról tesz említést, aminek alaprajza bizonyosan különbözött a korszak köznépi építkezéseitől, hanem ugyanő azt is leírja, hogy Attila ordujában, vagy annak közelében, a nagykirály egyik főembere Onegesius önmaga számára római módra egy fürdőt is építtetett. Ezen épület maradványai talán régészetiileg is azonosíthatóak lesznek, ha szerencsés módon sikerül majd ráakadni az egykori nagykirály központi uralkodói szálláshelyének pontos helyszínére.

IRODALOM

Források

- Ammianus 1993   Ammianus Marcellinus: *Róma története*. Ford.: Szepessy Gyula. Jegyzetek és utószó: Adamik Tamás. Budapest 1993.
- Priszkosz 2015   *Priszkosz rhétor töredékei: Követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában*. Szerk.: Szebelédi Zsolt. Budapest 2015.

Szakirodalom

- ALFÖLDI 1932   ALFÖLDI A.: *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*. Archaeologia Hungarica IX. Budapest 1932.
- ATWA, 2020. febr. 17.   Blogbejegyzés: <https://nellacro.wordpress.com/2020/02/17/elongated-skulls-found-in-croatia/>; ld. még <https://www.facebook.com/Vukovarska-utvrda-Vukovo-101773129926381/photos/a.2119047298198944/2119047754865565/> (Vukovarska utvrda Vukovo, 2019. december 19.) (utolsó letöltés: 2021. november 22.)

⁷⁰ SZEKERES 1985, 127–132; BÓNA 1991, 230, 245, 284. old. 25, 26. tábla. BÓNA 1993e, 17.

⁷¹ SZEKERES 1985, 127–132; BÓNA 1991, 230, 245, 284. old. 25, 26. tábla.

⁷² BÓNA 1991, 230, 273. old. 29–31. tábla.

- BÓNA et al. 1993 BÓNA I. – CSEH J. – NAGY M. – TOMKA P. – TÓTH Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak [Huns – Gepids – Lombards. Historical archeological theses and keywords]*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993.
- BÓNA 1971 BÓNA, I.: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeit-forschung in Ungarn (1945–1969). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971) 265–336.
- BÓNA 1984 BÓNA I.: A népvándorlaskor és kora középkor története. (History of the Migration period and the Early Middle Ages.) In: *Magyarország története I/1*. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. Budapest 1984, 265–373.
- BÓNA 1991 BÓNA, I.: *Das Hunnenreich*. Stuttgart 1991.
- BÓNA 1993a BÓNA I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- BÓNA 1993b BÓNA I.: A hunok és a hun korszak. In: BÓNA et al. 1993, 4–6.
- BÓNA 1993c BÓNA I.: Bátaszék. In: BÓNA et al. 1993, 14.
- BÓNA 1993d BÓNA I.: Pécs-Nagykozár-Üszögpuszta – „Pécsüszög”. In: BÓNA et al. 1993, 16.
- BÓNA 1993e BÓNA I.: Szeged-Röszke-Nagyszéksós. In: BÓNA et al. 1993, 17.
- CSALLÁNY 1961 CSALLÁNY D.: Adatok Attila székhelyének a kérdéséhez (Angaben zur Frage der ständigen Residenz Attilas). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 2 (1961) 19–31.
- DARNAY 1907 DARNAY K.: Kis-kőszegi fibulák. *Archaeologiai Értesítő* 27 (1907) 191.
- DEMO 2014 DEMO, Ž.: *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu*. Zagreb 2014.
- DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962 DIMITRIJEVIĆ, D. – KOVAČEVIĆ, J. – VINSKI, Z.: *Seoba naroda – arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*. Zemun 1962.
- DIMOVSKI 2014 DIMOVSKI N.: Neuobičajene sahrane na kasnosarmatskom nalazištu Stub 148 na Verušiću – bioarheološka analiza (Unusal Burials at the late Sarmatian site Stub 148 in Verušić). *Museion* 12 (2014) 25–56.
- DJORDJEVIĆ–DJORDJEVIĆ 2010 Джорджевич, В. – Джорджевич, Е.: Необычные погребальные памятники позднеантичного периода на территории Бачки и Баната. In: Воронцов, М. – Гавритухин, И. О. (ред.): *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов: конференция 2*. Тула 2010, 191–202.
- FERNANDES–SIRAK et al. 2019 FERNANDES, D. – SIRAK, K. – CHERONET, O. – HOWCROFT, R. – ČAVKA, M. – LOS, D. – BURMAZ, J. – PINHASI, R. – NOVAK, M.: Cranial deformation and genetic diversity in three adolescent male individuals from the Great Migration Period from Osijek, eastern Croatia. *PLoS ONE* 14.8 (2019) e0216366, 1–19.
- GRAČANIN 2011 GRAČANIN, H.: *Južna Panonija u kasnoj antici i u ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. st.)*. Zagreb 2011.
- GRAČANIN 2015 GRAČANIN, H.: Kraj antike na hrvatskim prostorima. In: Zrinka, N. J. (ur.): *Nova zraka u Europskom svijetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*. Zagreb 2015, 3–36.

- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993 ISTVÁNOVITS E. – KULCSÁR V.: A tükrök a császárkori és kora népvándorláskori barbár népeknél a Kárpát-medencében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31.2 (1993) 9–58.
- IVANIŠEVIĆ 1999 IVANIŠEVIĆ, V.: Le début de l'époque des Grandes Migrations dans l'Illyricum du Nord. In: Tejral, J. – Pilet, Ch. – Kazanski, M. (éd.): *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 13. Brno 1999, 95–107.
- IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008 IVANIŠEVIĆ, V. – BUGARSKI, I.: Western Banat during the Great Migration Period. In: Niezabitowska-Wiśniewska, B. – Juściński, M. – Łuczkiwicz, P. – Sadowski S. (Hrsg.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Monumenta Studia Gothica V. Lublin 2008, 39–61.
- JANKOVIĆ 1997 JANKOVIĆ, Đ.: Slovenske osobine naselja pozno rimskog doba na jugoistoku Panonije. In: SEDOV 1997, 362–375.
- KISS 1974 KISS, A.: Unpublished Finds from the V. century originated from Transdanubia in the British Museum and the Janus Pannonius Museum of Pécs. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15, 1969–1970 (1974) 119–123.
- KISS 1979 KISS, A.: Ein Versuch die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen 456–471 zu bestimmen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 329–339.
- MASEK 2015a MASEK, Zs.: Hun kori üstök Magyarországon – Egy új lelet kapcsán / Hun Period Cauldrons In Hungary – Current Research in the Light of a New Find. *Magyar Régészet – Online magazin, 2015 nyár* (http://files.archaeolingua.hu/2015NY/Masek_H15NY.pdf)
- MASEK 2015b MASEK Zs.: „Barbárok?” – A rákóczi falvi késő szarmata – hun kori pusztulási horizont értékelése. „Barbarians?” – Interpretation of the late Sarmatian-Hunnic period destruction horizon at Rákóczi falva. In: Balogh Cs. – Major B. (szerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 3.1. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1. Budapest–Esztergom 2015, 371–406.
- MASEK 2018 MASEK Zs.: Új szempontok a hun kori üstök kutatásához egy új magyarországi lelet tükrében. In: Rácz Zs. – Koncz I. – Gulyás B. (szerk.): „Hadak útján” – A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVI. konferenciája. *Gazdaság – kereskedelem – kézművesség*. DissArch Supplementum 2. Budapest 2018, 45–127.
- MOLNÁR et al. 2014 MOLNÁR M. – JÁNOS I. – SZÜCS L. – SZATHMÁRY L.: Néhány hun-germán korból származó mesterségesen torzított koponya morfológiai és kranio-metriai bemutatása. *Tájökológiai Lapok* 12.2 (2014) 355–362.
- PÁRDUCZ 1963 PÁRDUCZ, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. Studia Archeologica I. Budapest 1963.
- RAPAN PAPEŠA 2012 RAPAN PAPEŠA, A.: Early Mediaeval Barbarian Elements in Late Antique Southern Pannonia. In: Migotti, B. (ed.): *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the*

- Roman province of Pannonia*. British Archaeological Reports International Series 2393. Oxford 2012, 415–439.
- SEDOV 1997 Седов В. В. (отв. ред.): *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*. Москва 1997.
- ŠIPIŠ 1985 ŠIPIŠ, N.: Brončani novci rimskog cara Honorija sa kovničkom oznakom „SM“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 18.1 (1985) 77–86.
- SZENTHE et al. 2019 SZENTHE G. – MOZGAI V. – HORVÁTH E. – BAJNÓCZI B.: Hun áldozati leletgyűttes Telki határából. Előzetes jelentés / Ritual deposit from the Hun period from Telki (central Hungary). A preliminary report. *Magyar Régészet – Online magazin, 2019 tavasz*, 9–19. (http://real.mtak.hu/103801/1/Szenthe_H191.pdf)
- SZEKERES 1985 SZEKERES L.: *A hunok és Attila*. Újvidék 1985.
- TOMKA 1986 TOMKA, P.: Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 423–488.
- TOMKA 1993 TOMKA P.: Hun üstök. In: BÓNA et al. 1993, 12–13.
- TRIFUNOVIĆ 1997a TRIFUNOVIĆ, S.: Slovenska naselja V-VII veka u Bačkoj i Banatu. In: SEDOV 1997, 173–185.
- TRIFUNOVIĆ 1997b TRIFUNOVIĆ, S.: Arheološka istraživanja slovenskih naselja u severnoj Bačkoj i severnom Banatu (Archaeological research of Slavonic Settlements in North Bačka and North Banat). *Rad Muzeja Vojvodine* 39 (1997) 113–135.
- TRIFUNOVIĆ 1999–2000 TRIFUNOVIĆ, S.: Naselja Limiganata i Slovena u Banatu i Bačkoj. *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 15–16 (1999–2000) 43–79.
- TRIFUNOVIĆ 2006 TRIFUNOVIĆ, S.: Arheološka iskopavanja nalazišta Stub 76 kod Horgoša. *Arheološki pregled* 4 (2006) 151–154.
- TRIFUNOVIĆ–PAŠIĆ 2003 TRIFUNOVIĆ, S. – PAŠIĆ, I.: „Stari vinogradi“ u Čurugu. Višeslojno arheološko nalazište. *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 19 (2003) 263–290.
- VADAY 1984 H. VADAY A.: Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön. (Spät-sarmatenzeitliche Tonkessel von der Tiefebene.) *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1980–81 (1984) 31–42.
- VINSKI 1957 VINSKI, Z.: *Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu*. Situla 2. Ljubljana 1957.
- VINSKI 1974 VINSKI, Z.: Epoha seobe naroda. In: Bihalji-Merin, O. (ur.): *Umetničko blago Jugoslavije*. Beograd 1974, 145–175.
- WERNER 1956 WERNER, J.: *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse: Abhandlungen. Neue Folge 38. München 1956.

